

به نام خداوند بخشنده مهربان

دانش پزشکی مردمی ایران زمین

محمدرضا شمس اردکانی، آژاده حبیبی، الهام شجری

www.ketab.ir

سرشناسه	:	محبی، آزاده
عنوان و نام پدیدآور	:	دانش پزشکی مردمی ایران زمین / تدوین آزاده محبی، الهام شجری، محمدرضا شمس‌اردکانی.
مشخصات نشر	:	تهران: صهبای دانش، دانشگاه علوم پزشکی و خدمات بهداشتی درمانی تهران ۱۳۹۰.
مشخصات ظاهری	:	۷۳۸ص: مصور، جدول.
شابک	:	978-600-90945-0-9
وضعیت فهرست نویسی	:	فیا
یادداشت	:	کتابنامه.
موضوع	:	پزشکی — ایران — تاریخ
شناسه افزوده	:	شمس اردکانی، محمدرضا، ۱۳۳۹ -
شناسه افزوده	:	شجری، الهام
رده بندی کنگره	:	۶۳۱R / م ۸، ۱۳۹۰
رده بندی دیویی	:	۶۱۰/۹۵۵
شماره کتابشناسی ملی	:	۵۵۷۴۸۶۱

نام کتاب: دانش پزشکی مردمی ایران زمین

به کوشش: محمدرضا شمس اردکانی، آزاده محبی، الهام شجری

ناشر: صهبای دانش با همکاری دانشگاه علوم پزشکی تهران

تیراژ: ۵۰۰ جلد

نوبت چاپ: اول / ۱۳۹۰

قیمت: ۲۲۵۰۰۰ ریال

بکتاب: ۹-۰-۹۰۹۴۵-۶۰۰-۹۷۸

تلفن: ۰۹۱۲۳۵۱۱۴۴۳-۶۶۴۰۶۴۷۷ www.choogan.com

• فهرست موضوعی

پیشگفتار ۱

• بخش یکم

نگاهی دوباره و متفاوت به مفهوم محتوا و کاربرد طب مردم و ۷
نظام پزشکی عامه در ایران ۱۵
شالوده‌شناسی طب عامیانه ۲۶
مقایسه تطبیقی طب عامیانه و طب سنتی ایران ۳۹
نگاهی به تجارب خلاصه‌التجارب بهاء‌الدوله رازی در باب حفظ‌الصحه ۴۵
طب بومی در منابع مکتوب طب سنتی ۵۸
نقش گونه‌های مختلف غذا و توان بخشی آنها ۶۶
دانش پزشکی مردمی در تجربه اروپایی ۷۵
طب مردمی و جامعه‌شناسی پزشکی ۱۰۰
ویژگی‌های طب سنتی و طب مردمی و نحوه استفاده علمی از آنها ۱۱۲
بررسی علمی کاربرد بعضی از گیاهان دارویی رایج در طب مردمی ۱۲۷
اعتقاد و باور به نقش گیاهان دارویی در درمان‌های مردمی ۱۳۳
گزارش چند مورد مراجعه طب مردمی به داروخانه ۱۳۷
غذا، اساس زندگی سالم ۱۴۱
عادات غذایی ۱۵۰
علل درمانی ۱۵۸
دانش تدابیر در پزشکی کهن ایران ۱۶۷
بررسی غمز و دلک در منابع طب سنتی ایران ۱۸۱

۱۸۷	زالو درمانی در طب سنتی ایران و چشم‌اندازهای نو
۱۹۸	شکسته‌بندی سنتی مکتب کرمانشاهی
۲۱۴	آشنایی با شکسته‌بندی سنتی ایران
۲۱۹	بهداشت قاعدگی و دانش مردمی
۲۲۵	جایگاه ستاره‌شناسی در طب عامیانه
۲۴۹	باور درمانی در دانش بومی ایران
۲۵۳	دانش پزشکی در چند متن پهلوی
۲۵۷	علم پزشکی در ایران باستان به استناد آثار موزه‌ای
۲۶۹	نقش گیاه اسفند در دوران پیش از تاریخ
۲۸۰	کوه عظمتی برآمده از زهدان خاک که نماد زایش می‌شود
۲۸۷	شهر سوخته

• بخش دوم

۳۳۰	طرح تهیه و تدوین بانک اطلاعات دانش پزشکی مردمی ایران
۳۳۵	بررسی دانش پزشکی مردمی شهرستان نهاوند در استان تهران
۳۴۲	پزشکی مردمی و درمان سنتی با استفاده از گردو
۳۴۹	روش‌های درمان بیماری‌های شایع سر و گردن در پزشکی مردمی شهر تهران
۳۵۹	درمان‌های محلی رایج در آذربایجان و تیکه‌اوتورماخ
۳۶۳	بررسی دانش پزشکی مردم استان مازندران
۳۸۹	بررسی وضعیت استفاده از درمان‌های سنتی (گیاهان دارویی)
۳۹۸	مقاسبه «پرخوانی» و «ایشانی»
۴۰۸	طب عامیانه در قوم ترکمن (کلانه)
۴۱۸	نگاهی به پزشکی عامیانه مردم فارس استان گلستان
۴۲۶	باورها و رفتارهای بهداشتی مردم سیستانی ساکن استان گلستان در خصوص طب عامه
۴۴۳	حجابت در شاهرود
۴۴۸	غذاهای درمانی شهرستان تربت‌جام
۴۵۵	مردم‌نگاری ساختار بیماری و درمان با تأکید بر حوزه فرهنگی خواف
۴۷۲	بررسی ادراکات و باورهای خانواده‌های تحت پوشش پایگاه تحقیقات جمعیتی بیرجند در
۴۸۹	درمان بیماری‌های روحی و روانی در بلوچستان
۴۹۷	دانش پزشکی مردمی در سیستان

۵۰۹	زار درمانی در بندر لنگه
۵۱۶	رنگ و نوردرمانی در فرهنگ معماری بندر بوشهر
۵۲۶	روش‌های درمان سستی در اوز (evaz)
۵۳۹	دانش پزشکی عامه مردم یزد
۵۵۵	درمان بیماری‌های کودکان با گیاهان دارویی در شهر کرمان
۵۶۵	روش‌هایی چند از درمان‌های مردمی و بومی استان کرمان
۵۷۳	طب عامیانه در خرم‌آباد
۵۸۳	روش‌های درمانی در پزشکی مردمی
۶۰۱	میمند، یا گنجینه درمانی کهن
۶۱۰	درمان‌های خانگی رایج در یکی از توابع استان اصفهان
۶۱۹	بررسی تطبیقی درمان‌های سستی در سه جامعه شهری، روستایی، عشایری
۶۲۵	حجامت و خالکوبی
۶۵۶	طب مردمی و مراقبت‌های مادر و نوزاد
۶۶۲	درمان بیماری‌های عفونی با گیاهان دارویی در فرهنگ مردم ایران
۶۷۲	نسخه داروهای گیاهی عطاری‌های تهران دو درمان بیماری قند
۶۹۴	گل زوفا
۶۹۹	گیاه خاکشیر و موارد استفاده آن در طب سستی
۷۰۸	خواص درمانی اسفند در باورهای عامیانه و طب سستی ایران
۷۱۸	تخجم، بیماری شایع و هزار چهره
۷۲۰	ابزارهای سستی درمانگران پزشکی مردمی

• فهرست اعلام

۷۰۸	احمدی زاده، زهراسادات
۱۰۰	احمدنیا، شیرین
۱۸۷	اسماعیلی صابر، سید سعید
۷	اصفهانی، محمد مهاری
۱۶۷	آقا محمد رضا، فاطمه
۳۳۰	اقتصادی عراقی، پیمان
۳۴۲، ۳۶۳	امامی، خدیجه
۳۶۳، ۵۳۹	امتیازی، مجید
۲۸۰	انراری، رزیتا
۲۶	انوشیروانی، مجید
۲۵۷	باصری، زهره
۶۱۰	بختیاری، زهره
۴۸۹، ۴۹۷	برهان زهی، شهین
۱۵	بلوکیاشی، علی
۲۱۴	تاج بخش، افسانه
۲۱۴	تاج بخش، رامین
۵۸۳	تراب زاده، عباس
۶۰۱	تقوی شیرازی، مریم
۲۱۹	تن ساز، مژگان
۴۰۸، ۴۱۸، ۴۲۶	ثناگو، اکرم
۶۱۹	جانب اللهی، محمد سعید
۴۰۸، ۴۱۸، ۴۲۶	جویباری، لیلا

۱۴۱	چوپانی. رسول
۴۴۳	حسّی. حمید رضا
۱۳۳	حیدری داویدجانی، زهرا
۳۸۹	حیدری درویشانی، احمد
۱۵۰	خادم. ابراهیم
۳۶۳، ۵۳۹	خدا دوست، محمود
۴۷۲	خزاف مقدم، زینب
۶۹۹	دشتکی، گیتی
۷۲۰	رحیمی، بهمن
۵۷۳	رخشا، معصومه
۷۱۸	رستگاریناه، محمد
۱۸۱	رضایی زاده، حسین
۶۵۶	رمضانی، فرید
۳۸۹	رمضانی، محترم
۳۵۹	رنجبر، یونس
۴۹۷	ریحانی، زهرا
۴۹۷	ریحانی، زهره
۶۱۰	سبز قبائی، میرعلی محمد
۲۶۹	سلیمی، مینو
۲۸۷	سید سجادی، سید منصور
۳۳۰، ۳۳۵	شجری، الهام
۶۶۲	شعبانی اصل، فاطمه
۳۳۵، ۳۶۳، ۵۳۹	شمس اردکانی، محمد رضا
۱۶۷	شیرزاد، میثم
۱۵۸	صابری نجف آبادی، مرتضی
۴۴۸	عابدی، نصرت
۳۹	عباسیان، علیرضا
۵۸	غفاری، فرزانه
۷۱۸	علیزاده، مهدی

۵۸۳		عمارت کار، الهام
۵۲۶		فاتح، صدیقه
۲۲۵		قدس، روشنگر
۱۲۷		قققازى، تقى
۵۰۹		قلی پور، فاطمه
۴۴۸		قمیرى احمدی، محمد علی
۶۹۴		کارپسند، سعید
۴۷۲		کاظمی، منیر
۲۲۹		کافیه، رفیع
۴۷۲		کریمی، زهرا
۱۴۱، ۵۸۳		کمالی نژاد، محمد
۱۳۷		کوهلی، نرگس
۲۵۳		گودرزی، لیدا
۷۵		متین، پیمان
۶۴۵		مجیدی خامنه، فریده
۳۳۰، ۳۳۵		محبی، آزاده
۵۶۵		محزونى، طیه
۱۹۸		محلوجی، کامران
۱۹۸		محلوجی کرمانشاهی، حاج روح اله
۴۹۷		محمدخانی، حسن
۳۵۹، ۴۹۷		محمدخانی، علی
۳۵۹، ۴۹۷		محمدی، قدیر
۶۶		مدنی، سید عبدالله
۵۳۹		مشیری، ژیل
۱۱۲		معطر، فریرز
۱۱۲		معطر، هاله
۳۹۸		مقصودی، منیره
۴۵۵، ۵۸۳		مکاری، محمد
۲۱۹		مکبری نژاد، روشنگر
۴۷۲		موسائی، ایمان

۵۵۵	 مرسوی، اعظم
۴۵	 مؤذن جامی، محمد هادی
۴۷۲	 میری، محمد رضا
۵۸	 ناصری، محسن
۵۸۳	 نامدار، حسن
۵۱۶	 نبی پور، ایرج
۶۷۲	 نویان، مهرالزمان
۴۰۸، ۴۱۸، ۴۲۶	 هنرور، محمد رضا
۳۴۹	 هوشور، ارغشت

پیش‌گفتار

تاکنون از سوی اندیشمندان، تعاریف متنوع و متعددی برای دانش بومی و شاخه‌های آن از جمله پزشکی ارائه شده است که برخی از آنها به دلیل تفاوت دیدگاه و نگرش با هم متفاوت و حتی متناقض هستند. در اغلب این تعاریف، عبارات و واژه‌هایی نظیر دانش فنی بومی^۱، قوم‌شناسی یا علم قومی^۲، علم محلی^۳، علم سنتی^۴، علم مردمی^۵ و علم روستایی^۶ به چشم می‌خورد.

استفاده از یک واژه خاص برای توصیف دانش بومی، معضلاتی را به همراه دارد. مثلاً واژه «علم مردمی» که ممکن است برای توصیف «نظام دانش» گروهی از مردم روستا استفاده شود، این دانش را به خوبی معرفی نمی‌کند، زیرا واژه «علم»^۷ دلالت‌های خاصی دارد. از جمله اینکه واژه مذکور برای برخی افراد ممکن است تعبیر روش شناختی، نحوه استخراج، انتقال و تفسیر نظام دانش یک قوم را داشته باشد.

هریک از صاحب‌نظران در تعریف دانش بومی، بر اساس دیدگاه و نگرش خود به موضوع، بر ابعاد خاصی از دانش بومی تأکید داشته‌اند. برخی با تأکید بر نقش مردم در فرایند توسعه معتقدند که عبارت «دانش مردمی» رساتر از سایر عبارات و واژه‌هاست. کلمه مردم، در عبارت فوق بر این نکته تأکید دارد که این دانش در

-
Indigenous technical knowledge	-۱
Ethno sciences	-۲
Local sciences	-۳
Traditional sciences	-۴
People's sciences	-۵
Rural sciences	-۶
sciences	-۷

«سینه» مردم وجود دارد و کمتر مکتوب شده است. کلمه دانش نیز به کل نظام دانش اطلاق می‌گردد که شامل مفاهیم، اعتقادات، نگرش‌ها و فرآیندهای کسب، ذخیره و انتقال دانش می‌شود.

گروهی دیگر از زاویه «سیستم دانش و اطلاعات» به موضوع دانش مردمی می‌نگرند و بر این عقیده‌اند که واژه «نظام دانش» بر تقسیم یا تسهیم مجموعه‌ای از معانی، مفاهیم و سایر محصولات ذهنی توسط گروهی از مردم برای کنترل و یا سازگار شدن با محیط پیرامون خود دلالت دارد. از نظر این اندیشمندان، عناصر و اجزای «نظام دانش»، مردم یا مؤسسه‌ها نیستند بلکه نگرش‌ها، شناخت‌ها، ارزش‌ها، باورها و نظایر آن هستند.

پژوهشگران مردم‌شناسی، دانش بومی را از منظر «شناخت‌شناسی» معرفی کرده‌اند و می‌گویند که دانش بومی، «شیوه‌های یادگیری، فهم و نگرش جهان است که نتیجه سال‌ها تجربه و مشکل‌گشایی بر اساس آزمون و خطا به وسیله گروه‌هایی از مردم فعال می‌باشد که منابع در دسترس خود را در محیط خود به کار برده و تجربه کرده‌اند».

پزشکی مردمی که شاخه‌ای از دانش مردمی است، برداشت‌ها و دریافت‌های مردم از بیماری و عوامل بیماری‌زا، برگرفته از ساز و کارهای قواعد اجتماعی و فرهنگی و نظام‌های دینی- مذهبی و اعتقادی و معارف جمعی در باره جهان هستی و انسان است و طبیعتاً چاره‌جویی برای یافتن شفا و سلامتی نیز برخاسته از همین نوع نگرش است. از این رو پژوهش و تحلیل دریافت‌های بومی از بیماری و ناخوشی و انگاره‌های درمانی در پژوهش‌های مردمی را می‌توان همچون وسیله‌ای جهت بررسی مضامین فرهنگی قلمداد کرد.

جنبه فرهنگی و تأثیرگذار دانش بومی، اندیشمندان را بر آن داشت تا در سی و دومین نشست کنفرانس عمومی یونسکو که در تاریخ ۲۹ سپتامبر تا ۱۷ اکتبر ۲۰۰۳ در پاریس برگزار گردید، دانش‌ها، مهارت‌ها و رسوم مربوط به طبیعت و کیهان را به عنوان بخشی از میراث فرهنگی ناملموس یا معنوی اعلام نمایند.

این میراث فرهنگی معنوی که از نسلی به نسل دیگر منتقل می‌شود، مدام توسط جوامع و گروه‌ها در پاسخ به محیط، طبیعت و تاریخ آنها مجدداً خلق می‌شود و حس هویت و استمرار را برایشان به ارمغان آورده و بدین ترتیب احترام به تنوع فرهنگی و خلاقیت بشری را ترویج می‌کند. اما باید اذعان کرد که به علت جریان

جهانی شدن و تغییر شکل ساختارهای اجتماعی، و پیامدهای این دو پدیده با افزایش تهدیدهای مهلکی چون زوال، کمرنگ شدن و تخریب میراث فرهنگی معنوی جوامع با پیشینه کهن روبرو هستیم. از این رو سازمان یونسکو در نشست پاریس در سال ۲۰۰۳ کنوانسیون بین‌المللی حفظ میراث فرهنگی معنوی را با هدف حفاظت، ارتقاء آگاهی و تضمین احترام این میراث تصویب کرد.

برای ایرانیان با پیشینه‌ی چند هزار ساله در پزشکی، انگاره‌های بهداشتی-درمانی که برگرفته از اصول دانش پزشکی کهن ایران است، بخشی از یادواره‌های کودکی هر ایرانی به ویژه در بیش از ۱۰-۲۰ سال گذشته است.

نظام پزشکی یا بهداشتی درمانی ایرانی از دیرباز در دو مسیر موازی ولی متفاوت طی مسیر کرده است. پزشکی سنتی، علم تجربی، مدون و مکتوبی است که حاصل آراء و عقاید و تجربیات مکرر گروهی از فرهیختگان و اندیشمندان علوم پزشکی ایران مانند محمد زکریای رازی، علی مجوسی اهوازی، ابن سینا، ابن ربن طبری و سید اسماعیل جرجانی، ربیع اخوینی بخاری و بسیاری دیگر حکما است که از پیشروان این مکتب پزشکی جهان می‌باشند. اصول این مکتب بر پایه نظریه اخلاط چهارگانه است که به شکل مفصل در کتب و رسالات متعدد حکمای ایرانی در رشته‌های مختلف به صورت نظری و عملی توصیف شده است.

شاخه دیگر دانش پزشکی ایران از باستان پزشکی مردمی یا پزشکی عامیانه است، این بخش آموزه‌ای است از منابع مختلف شامل:

الف- حقایق تجربی برگرفته از اندیشه و پژوهش و ارزیابی حکما که در گذر زمان توسط مردم دستخوش تغییراتی شده است.

ب- اعتقادات فرهنگی و مذهبی هر قوم یا محل.

ج- باورها و خرافه‌های قومی و بومی.

د- تعامل مشترک انسان با محیط طبیعی پیرامون خود و تجربیات سودمند محلی و بومی.

استفاده از آموزه‌های بهداشتی-درمانی مردم در نظام سلامت جامعه با توجه به هماهنگی با فرهنگ و اعتقاد مردم، در دسترس بودن و ارزان بودن آنها، همچنین اقبال بالا در بین مردم می‌تواند نقش شایان توجهی در جهت ارتقاء سلامت کشور همسو و هماهنگ با فرهنگ کهن و پیشینه ملی داشته باشد. برای نیل به این مقصود ضروری است که با توجه به تغییر ساختارهای اجتماعی و شهرنشینی و

مدرن‌گرایی که به شدت این میراث فرهنگی و دانش شفاهی را تهدید می‌کند، در یک اقدام آگاهانه و سریع آنچه که از این گنجینه پابرجاست گردآوری، ثبت و ضبط شود تا پس از آن بتوان روند زمان‌بر پژوهش و ارزیابی این اطلاعات، به منظور جداسازی سره از ناسره، را به انجام رسانید.

در جهت تحقق این هدف، طرح تهیه و تدوین بانک اطلاعاتی دانش پزشکی مردمی ایران پس از مدتی تحقیق و بررسی و پژوهش در آبان سال ۱۳۸۶ رسماً در دانشکده طب سنتی دانشگاه علوم پزشکی تهران آغاز به کار کرد. از همان ابتدای کار کمبود منابع مکتوب از سویی و گستردگی کار، محققان و دست‌اندرکاران طرح را بر آن داشت که با هدف یافتن راه حل‌های عملی جهت به ثبت رساندن و حراست از این میراث بزرگ فرهنگی و آشنایی با پژوهشگران و اساتید و صاحب‌نظران این زمینه پژوهش، اولین کنگره کشوری دانش پزشکی مردمی ایران را در تاریخ ۲-۴ دی ماه سال ۱۳۸۷ در تهران برگزار نماید.

مقالات کنگره در دو شاخه زیر ارائه شدند:

الف- کلیات، آراء و عقاید.

ب- دانش پزشکی مردمی نواحی یا اقوام.

پس از بررسی کیفیت مقالات ارائه شده و با توجه به کمبود منابع مکتوب ایرانی در این زمینه اقدام به انتشار مجموعه مقالات کامل کنگره شد.

گردآوری متن کامل تمامی مقالات، هماهنگ‌سازی و آماده‌سازی برای چاپ زمانی به درازا کشید. امید است مجموعه حاضر که با تلاش و پیگیری همکاران آماده نشر شده است، گامی مؤثر در جهت ثبت و حراست از این میراث فرهنگی و دانش بشری بوده و اسباب آشنایی بیشتر جوامع علمی کشور با این زمینه تحقیقی را فراهم آورد.